

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

СУВОРОВА ЛЮДМИЛА КОСТЯНТИНІВНА

УДК 821.161.2.«18/19»

**КОНЦЕПТ СМЕРТІ В МАЛІЙ ПРОЗІ РАННЬОГО УКРАЇНСЬКОГО
МОДЕРНІЗМУ: АРХЕТИПНО-МІФОЛОГІЧНА І ФІЛОСОФСЬКА
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ**

10.01.01 – українська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі українського літературознавства та компаративістики Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, доцент
ЛЕВЧЕНКО Галина Дмитрівна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри українського літературознавства
та компаративістики.

Офіційні опоненти: - доктор філологічних наук, професор,
ТАРНАШИНСЬКА Людмила Броніславівна,
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України,
провідний науковий співробітник відділу української
літератури ХХ століття та сучасного літературного
процесу;

- кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Швець Алла Іванівна,
Інститут Івана Франка НАН України
заступник директора.

Захист відбудеться “13” березня 2017 р. о 14.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.178.01 в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “10” лютого 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.М. Нога

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Літературознавче осмислення питань естетики, поезики та світоглядно-аксіологічних орієнтирів раннього українського модернізму як єдиної семантичної системи і водночас конкретно-історичного літературно-художнього напрямку не вичерпує своєї актуальності й залишається відкритим. Перші спроби означити модерністичне мистецтво були здійснені в літературних маніфестах і статтях М. Вороного, І. Франка, Лесі Українки, О. Луцького на сторінках українських періодичних видань та альманахів у 1890-х рр. – першому десятилітті ХХ ст. Нові стильові тенденції відбилися також у критичній рецепції літератури того часу – публікаціях М. Євшана, А. Товкачевського, М. Сріблянського, С. Єфремова. Леся Українка вживала термін «модернізм» у значенні художнього напрямку, а неоромантизм – як його стильової течії; А. Товкачевський ототожнював модернізм із символізмом; І. Франко визначив модернізм як декаданс, відмежовуючи його від символізму; А. Товкачевський, М. Євшан, М. Сріблянський засуджували декадентські настрої, апелюючи до ідей «філософії життя», а С. Єфремов не визнавав сутності «нового» мистецтва, відстоюючи антимодерністську позицію.

В останні десятиліття намагання теоретично змоделювати національний варіант модерністичного типу творчості, сконструювати його унікальний концептуальний простір і спроби розпізнати в ньому типологічну схожість із аналогічними явищами західноєвропейської літератури простежуються у працях В. Агеєвої, М. Гнатюка, Г. Грабовича, Т. Гундорової, Н. Зборовської, М. Ільницького, Ю. Коваліва, В. Костюка, М. Моклиці, В. Моренця, М. Наєнка, М. Нестелеєва, С. Павличко, Я. Поліщука, Р. Ткаченка, Н. Шумило, С. Яковенка, В. Яременка. Пострадянське літературознавство прагне заперечити нав'язані часом ідеологічні спотворення, застосовуючи нові методологічні принципи прочитання ранньомодерних художніх текстів – психоаналізу і психології літературної творчості (В. Агеєва, Т. Гундорова, Н. Зборовська, І. Кейван, Г. Левченко, С. Михида, С. Павличко, Р. Чопик), міфологічної критики (Я. Поліщук, Т. Мейзерська, Б. Тихолоз, Н. Тихолоз, О. Турган, О. Цалапова), фемінізму (В. Агеєва, Т. Гундорова, Р. Жаркова, О. Забужко, Н. Зборовська, М. Крупка), семіотики і структуралізму (Н. Малютіна, С. Кочерга). Сучасні дослідники засвідчують прагнення культури перехідної епохи до формування нової художньої свідомості, переосмислення міфологічно-архетипних кодів та оновлення естетичних, морально-етичних і філософсько-аксіологічних орієнтирів.

Концепт смерті в картині світу митців зламу ХІХ – ХХ ст. займає домінантне місце як культурна універсалія, архетип, метаконцепт – виражаючи водночас філософську збентеженість людини модерної епохи та актуалізуючи індивідуально-авторські уявлення і смисли. Свідомість європейців перебувала в передчутті стрімких індустріальних змін, соціальних катастроф. Декадентське світовідчуття посилювало стани трагічні, межові, невизначені, внаслідок чого формуються комплекси страху та розгубленості. Відбувається конфлікт між раціональним

осягненням дійсності та неможливістю пояснити ірраціональні чинники соціального, економічного, політичного, культурного життя.

Філософська настанова митців модерністської епохи сприяє залученню в художній світ широкого образного спектру фабульних мотивів смерті (вбивства, самогубства, самопожертви, трагічної загибелі героїв, смерті як результату виродження морально-етичних цінностей індивіда, як моменту виходу із життя чи загибелі світу та ін.). Філософські ірраціональні рефлексії зумовили характерні для модерністського стилю нарративні прийоми та техніки: потік свідомості, вираження невласне прямою мовою «присмеркових» душевних станів, створення розмаїтих прийомів очуднення художнього світу (голоси з «того світу», голос двійника, мова інтуїції та ін.), використання промовистих символічних деталей, вираження гострих внутрішніх конфліктів, демонстрація обмеженості раціонального мислення. Ця парадигма танатичних образів як репрезентація концепту смерті в художній площині потребує системного вивчення.

Авторські художні втілення концепту смерті в ранньомодерній прозі не залишилися поза увагою дослідників того культурно-історичного періоду в українській літературі. Р. Ткаченко у монографії «Поклик химери. Декаданс в українській літературі кінця XIX – початку XX ст.» визначає специфіку декадансу, потрактовуючи його як проблему авторської свідомості письменників зламу століть і простежує взаємодію занепадницької естетики з естетикою модернізму, спорадично звертаючись до теми смерті як визначника настроєвості доби модернізму. У монографії М. Нестелеєва «На межі. Суїцидальний дискурс українського модернізму» здійснено інтерпретацію автодеструктивних мотивів у творах модерних авторів 20-30 рр. XX ст., а в одному з розділів книги дослідник вивчає специфіку суїцидального дискурсу українського декадансу, застосовуючи психоаналітичний метод. Деякі танатичні аспекти образного світу раннього українського модернізму (зображення передсмертних станів та відчуттів; образи смерті як екзистенційного факту; відтворення психічних травм і межових ситуацій через танатичні образи; використання бінарної опозиції «життя» – «смерть»; семантика окремих образів як символів смерті; порівняльні аспекти відтворення трагічного; танатичні образи персонажів) представлені у працях Т. Гундорової, Л. Демської-Будзуляк, М. Ільницького, М. Ковалик, В. Козачинської, С. Кочерги, М. Крупки, Т. Лазер, Г. Левченко, Т. Матвєєвої, О. Мельник, Т. Муранець, І. Набитовича, М. Нестелеєва, Н. Плотнікової, Я. Поліщука, Т. Свербілової, К. Сізової, В. Сулими, Б. Тихолоза, Р. Ткаченка, А. Швець, Н. Шуило, С. Яковенка та ін.

Окремих системних досліджень, присвячених концепту смерті у ранньомодерній картині світу та його потрактувань у літературі, здійснено не було. Поступово назріла потреба вивчення художніх втілень цієї культурної універсалиї на матеріалі творчості різних письменників із залученням до інтерпретації філософських, психоаналітичних та міфо-архетипних контекстів. Тому тема дослідження «Концепт смерті в малій прозі раннього українського модернізму: архетипно-міфологічна і філософська інтерпретація» є актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у Житомирському державному університеті імені Івана Франка на кафедрі

українського літературознавства та компаративістики, пріоритетним науковим напрямком роботи якої є дослідження історичної поетики української літератури. Тема дисертації затверджена вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка 27 січня 2012 року (протокол № 6) та Науковою радою НАН України з проблем «Класична спадщина і сучасна художня література» 27 грудня 2012 року (протокол № 5).

Метою дослідження є системне вивчення образних втілень метаконцепту смерті як домінантної семантичної структури ранньомодерної картини світу й інтерпретація їх у світлі філософії ірраціоналізму та міфокритики.

Досягнення означеної мети передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) охарактеризувати теоретико-методологічну основу дослідження, з'ясувавши значення поняття «концепт» та окресливши місце концепту смерті в художньо-естетичній картині світу раннього українського модернізму;
- 2) визначити взаємозалежність танатичних образних складових модерністської літератури і концепту смерті в працях представників філософії ірраціоналізму;
- 3) простежити актуалізацію морально-етичної та соціальної проблематики у моделюванні танатичних образів-персонажів;
- 4) означити типи модерністських героїв, які найбільш виразно репрезентують концепт смерті;
- 5) проаналізувати образний спектр фабульних мотивів смерті крізь призму ірраціональної філософії та означити екзистенційно-психологічні аспекти концепту смерті;
- 6) дослідити архетипно-міфологічні підтексти образних втілень концепту смерті у малих прозових жанрах раннього українського модернізму.

Об'єктом дослідження є малі прозові твори письменників зламу XIX – XX століть (О. Кобилянської, Н. Кобринської, М. Коцюбинського, Б. Лепкого, Л. Мартовича, О. Плюща, В. Стефаника, Лесі Українки, І. Франка, Марка Черемшини, Л. Яновської, М. Яцкова), яким притаманні риси модерністської поетики і в яких актуалізується концепт смерті.

Предмет дослідження становить парадигма танатичних образів і їх ірраціонально-філософська та міфологічна семантика в означених творах.

Теоретико-методологічну базу дисертації становлять когнітологічні та психолінгвістичні праці Н. Арутюнової, А. Бабушкіна, О. Залевської, В. Карасика, Є. Кубрякової, І. Медведєвої, Д. Ліхачова, С. Ляпіна, Р. Павільоніса, З. Попової, Г. Слишкіна, Ю. Степанова, у яких пропонуються різні тлумачення поняття «концепт». Вивчення концепту смерті як феномену ірраціонального, не підвладного чіткому логічному означенню, скеровує у вимір філософії ірраціоналізму – західноєвропейського (Г. Гадамер, Ф. Ніцше, З. Фройд, Е. Фромм, М. Хайдегер, А. Шопенгауер, О. Шпенглер, К. Ясперс) та російського (М. Бердяєв, М. Лоський, В. Соловйов, М. Федоров, Л. Шестов). Прочитання архетипно-міфологічних підтекстів концепту смерті схиляє до використання наукових висновків міфо-архетипної школи – І. Башляра, Л. Виноградової, В. Войтовича, В. Давидюка, Я. Голосовкера, М. Еліаде, В. Жайворонка, Е. Кассіра, Р. Каюа, Дж. Кемпбела, Я. Поліщука, О. Ранка, Е.-Б. Тайлора, Дж-Дж. Фрезера та ін. На основі наукових

праць О. Василюк, В. Вундта, Л. Засекіної, К. Карут, М. Липовецького, К. Суверіної, С. Ушакова, Е. Сантнера, П. Штомпки досліджуються психологічні аспекти травматичного досвіду індивіда. Висвітлення історико-літературних питань здійснювалось із залученням літературознавчих праць (В. Агеєвої, Н. Арутюнової, Л. Бабенко, П. Білоуса, А. Большакової, І. Борисюк, І. Гальперіна, Р. Грималюк, Т. Гундорової, Н. Зборовської, М. Ільницького, Ю. Казарина, М. Ковалик, Н. Колошук, Г. Левченко, А. Матусяк, О. Мельник, М. Моклиці, С. Павличко, Я. Поліщука, М. Полякова, А. Соколова, Л. Тарнашинської); філософських і культурологічних (Ф. Ар'єса, В. Бранського, М. Булатова, Л. Газнюк, Е. Джагера, В. Загороднюка, С. Мальцевої, С. Левицького, Б. Рассела, С. Токарева, А. Янга, В. Янкелевича).

Досягнення поставлених завдань здійснювалося із застосуванням таких *загальнонаукових методів дослідження*, як: аналіз і синтез – для визначення доміантних точок у концептосфері раннього українського модернізму; методи порівняння, зіставлення, аналогії – для інтерпретації танатичної образності у творах різних ранньомодерних авторів. Серед спеціальних *літературознавчих* методів одним із ключових став когнітивний, за допомогою якого здійснено спробу реконструювання концептосфери раннього модернізму та описано функціонування у ній концепту смерті. Архетипно-міфологічний аналіз дозволяє з'ясувати міфопоетичні підтексти танатичних мотивів у розглянутих творах. Соціокультурні, філософські та морально-етичні аспекти концепту смерті розкриваються за допомогою психоаналітичного, культурно-історичного та культурно-антропологічного методів.

Наукова новизна одержаних результатів: 1) комплексно проаналізовано філософські й архетипно-міфологічні підходи до осмислення смерті як складової буття; 2) змодельовано семантичне поле концепту смерті в концептосфері прози періоду раннього модернізму через екзистенційно-психологічні, морально-етичні й соціальні образні проекції; 3) запропоновано типологію танатично маркованих жіночих персонажів у малій прозі вказаного періоду; 4) здійснено архетипно-міфологічну інтерпретацію танатичної топіки у відповідності до різних структурно-композиційних рівнів творів, зокрема танатичної поетики природних стихій, часо-просторових, флористичних, бестіарних та астральних образів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані висновки і застосовані інтерпретаційні стратегії можуть використовуватись у дослідженнях з історії світової та української літератури, при вивченні творчості письменників-модерністів зламу століть у школах, у читанні вузівських лекційних та практичних курсів з «Історії української літератури зламу ХІХ – ХХ ст.», спецкурсів з історії українського модернізму, для визначення тематики курсових, дипломних та магістерських робіт.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорена і схвалена на засіданні кафедри українського літературознавства та компаративістики Житомирського державного університету імені Івана Франка 8 вересня 2016 року (протокол № 8). Основні положення роботи відображені у 8 статтях, опублікованих у наукових збірниках і доповідях, виголошених на 5 наукових конференціях різного

рівня, зокрема *міжнародних*: «Що водить сонце й зорні стелі»: Поетика любові у художній літературі» (Бердянськ, 2012), «Транскультурні коди літературного дискурсу» (Київ, 2015); та *всеукраїнських*: «Творчість Валерія Шевчука в гуманітарних вимірах другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (Житомир, 2014), Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Творчість Т. Шевченка в слов'янському культурному дискурсі» (Житомир, 2014), II Всеукраїнська молодіжна конференція «Із “плодів молодечої фантазії” (франкознавчий пленер)» (Львів, 2014).

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг дисертації – 201 сторінка, з них – 173 основного тексту. Список використаних джерел нараховує 225 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **«Вступі»** обґрунтовані актуальність і новизна теми дослідження, окреслені мета й завдання, визначено предмет і об'єкт, розкриті теоретичне та практичне значення виконаної роботи.

У **першому розділі** дисертації **«КОНЦЕПТ СМЕРТІ В ЕСТЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ РАНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО МОДЕРНІЗМУ»** описується теоретико-методологічна основа дослідження, означуються ключові поняття, підходи, ідеї, що є важливими для вивчення ранньомодерного концептуального простору в українській літературі. У **підрозділі 1.1. «Поняття ”концепт“: лінгвістичне та когнітологічне тлумачення»** з'ясовується семантика поняття «концепт», визначено та описано структуру цього терміна у лінгвокогнітології (А.П. Бабушкін, Є.С. Кубрякова, Р.І. Павільоніс, З.Д. Попова), психолінгвістиці (О.О. Залевська, Д.С. Ліхачов І.Л. Медведєва), культурології (Н.Д. Арутюнова, В.І. Карасик, С.Х. Ляпін, Г.Г. Слишкін, Ю.С. Степанов та ін.). Досліджується функціонування концепту в системній єдності «слово – значення – концепт – ідіосфера – концептосфера». Наголошено на домінантній функції концепту, яка полягає у здатності забезпечувати процес заміщення (С. Аскольдов-Алексєєв), узагальнення й систематизацію набутого людиною культурного досвіду через вибудовування асоціативних зв'язків.

Зауважено співвідносність понять «концепт» – «архетип», що дає підстави для потрактування архетипу як базового, стійкого культурного метаконцепту. Завдяки образному втіленню концепт як поняття набуває естетичної трансформації в художньому творі, стаючи «художнім концептом», що функціонує в тексті як система, до якої входять автор, традиція (хронологічний зріз, у якому творився текст), дійсність (поле знань про світ), читач (синхронне розуміння тексту, яке формується під впливом традицій сучасності й залежить від ідіосфери інтерпретатора) та мовна система, з якої автор і читач черпають ресурси для кодування тексту та розшифрування комунікативного коду.

Розкриття смислів відбувається за посередництва художнього коду – образної системи твору та його мови. Образна мова твору має на собі відбиток світоглядних та аксіологічних орієнтирів культурної епохи, у яку він був створений. З іншого

боку, художній твір є втіленням індивідуально-авторського способу сприйняття та розуміння світу, його власним варіантом концептуалізації дійсності. Поняття «концепт» дозволяє враховувати ці два виміри інтерпретації, синтезуючи особисті сенси з соціальними й культурно-історичними.

У підрозділі 1.2. «**Концептосфера раннього українського модернізму**» з'ясовується семантичне навантаження поняття «концептосфера» як сукупність концептів, наявних у словниковому запасі індивіда та у мовній системі загалом. Концептосфера мовної системи певної національної культури є важливим чинником, який визначає розвиток літературно-художньої творчості, її зміст і форму. Означення зв'язків між компонентами «культура – автор», «концептосфера – ідіосфера» дає підстави для визначення особливостей світосприйняття в конкретну епоху, простеження специфіки конструювання літературного концептопростору.

Опис художньо-образної картини світу раннього українського модернізму потребує з'ясування онтології того періоду. Для цього необхідно розглянути історичні, аксіологічні та світоглядно-естетичні чинники, які мали вплив на формування цього типу творчості. Філософія ірраціоналізму зламу ХІХ – ХХ ст., активізація ідей якої хронологічно співпала із зародженням ранньомодерних тенденцій в українській літературі, актуалізує в художній практиці психологізм, індивідуалізм, містицизм, інтуїтивізм, інтерес до сфери інстинктів, ірраціонального й підсвідомого. У мистецькому світі кризовий стан тогочасної культури, за Ф. Ніцше, виражається у переважанні діонісійської образності, яка загрозливо протистоїть аполонівській гармонії та узгодженості. Апелювання до міфу в літературі як першооснови буття зсинхронюється з формуванням антропологічної школи (К. Леві-Стросс, Е. Ленг, Е.-Б. Тайлор, Дж.-Дж. Фрезер) та появою аналітичної психології (К.Г. Юнг) у міфознавстві. Нові підходи до теорії міфу, погляди та міркування стосовно його природи стали важливим набутком модерністського літературного процесу. Тогочасне мистецтво адаптувало аксіологічно важливі мотиви міфологічної спадщини, які були співзвучними із онтологічними проблемами доби.

Актуалізація теми смерті на зламі ХІХ – ХХ століть спричинена переоцінкою цінностей та формуванням трагічного світогляду, посиленням кінцесвітніх настроїв, увиразненням ідей невідворотності смерті, абсурдності життя, домінуванням ідеї скінченності людської екзистенції та її постійної межовості. Поняття «декаданс» розглядається як світоглядний орієнтир межі століть, який дифузно проймає наскрізь художньо-мистецький простір, поширюючи настрої песимізму й апокаліптизму, що в критиці культури зумовило появу тези про кризу мистецтва, розпад старої системи та стан культурної невизначеності.

У підрозділі 1.3. «**Філософські й архетипно-міфологічні контексти літератури періоду раннього модернізму**» викладено значимі для ранньомодерної доби ідеї та принципи, які визначали особливості художнього втілення концепту смерті в українській літературі зламу ХІХ – ХХ ст.

1.3.1. «Осмислення смерті як екзистенційного феномена в філософії ірраціоналізму». Обґрунтовується актуалізація ідей філософії ірраціоналізму в ранньомодерній українській прозі. Смерть є екзистенційним феноменом, який

неможливо осмислити за допомогою логічних операцій, тому індивід шукає пояснень у сфері підсвідомого, інтуїції, у снах і передчуттях, продукуючи у власній уяві ілюзорні світи духів, демонів, божеств. Позиції філософів-іrrраціоналістів у розумінні смерті як макропроблеми буття формують принаймні два напрямки міркувань, згідно з якими смерть трактувалась або в трагічно-песимістичному ключі та розцінювалась як абсурдне цілковите знищення, перехід у ніщо, глобальне зло, повне завершення буття (Г. Гадамер, Ф. Ніцше, З. Фройд, Е. Фромм, М. Хайдеггер, А. Шопенгауер, О. Шпенглер, К. Ясперс); або ж домінують своєрідний філософський «оптимізм» та вітаїзм у визначенні смерті, що асоціюють її з переходом у вічність, царство Боже, воскресінням, переродженням, новим початком (М. Бердяєв, М. Лоський, В. Соловйов, М. Федоров, Л. Шестов).

1.3.2. «Концепт смерті як елемент діонісійської естетичної культури».

Простежено діалектичну єдність життєствердного та смертоносного начал, яка дозволяє створювати динамічні картини як внутрішнього життя індивіда, так і соціальної взаємодії, акцентуючи суперечності, конфлікти, контрасти. Функціонування цієї антиномічної дуальної пари розглядається як концептуальна матриця боротьби і протидії, що забезпечує процес безперервного руху, оновлення й творчості та варіюється у багатьох образних втіленнях. Діонісійський аспект функціонування концепту смерті як елемента ітермедіального сецесійного стилю реалізується у танатичних образних паралелях: творчість – музика – музичний інструмент – смерть – музичні символи смерті (трагічний дзвін, голосіння, плачі, похоронна музика).

1.3.3. «Феномен смерті в психоаналітичній інтерпретації». Як інструмент аналізу модерного психологізму та характеристики персонажів використовується впроваджена З. Фройдом бінарна опозиція Ероса і Танатоса. У працях «Я і Воно», «Незадоволення культурою», «По той бік принципу задоволення» австрійський психіатр висловлює переконання, що соціальне буття людини визначають два базові інстинкти – лібідо і мортідо. Спільне функціонування та постійна боротьба цих двох первинних інстинктів визначають стиль життя людини і вказують на постійну присутність у ньому смерті. Інстинкт смерті скеровує свою дію у двох протилежних напрямках: 1) у вигляді автодеструктивної поведінки; 2) шляхом реалізації руйнівних дій, спрямованих на зовнішній світ, наприклад, через прояви агресивної поведінки. Спираючись на ідеї свого попередника, Е. Фромм визначає, за аналогією, два стилі життя: некрофілію та біофілію. Асоціативно-смісловне поле концепту смерті у працях Е. Фромма представлено не лише через визначення смерті як життєвого факту (вбивство, самогубство). Умовно танатичного звучання набувають також хворобливі стани психіки (соматичні розлади, мазохізм, агресивність, невротична сексуальна пристрасть) і окремі аспекти поведінки людини (брехня, осуд, прагнення до влади та контролю).

1.3.4. «Концепт смерті в просторі міфу». Розглянуто способи міфологічного осмислення танатичних аспектів буття. У прозі раннього модернізму міф як форма колективного досвіду часто постає джерелом моделювання окремих типів персонажів, сюжетних мотивів, символічних деталей і є невід'ємним елементом культурної комунікації. Міф стає важливим інструментом осягнення та пояснення

явищ інтуїтивних, чуттєвих, містичних, слугуючи також образним засобом розкриття тих процесів навколишнього світу, які не піддаються раціональному пізнанню.

Концепт смерті у контексті міфокритики постає однією з ключових метафізичних проблем. Міфопоетичне світосприйняття, прагнучи заперечити смерть як абсурдне цілковите знищення, тлумачить її як перехід в іншу реальність або на новий, вищий онтологічний рівень буття. У міфологічній матриці мотив смерті як ритуал сакрального жертвопринесення-вбивства часто передує акту космогонії – зародження нового впорядкованого світу або живих форм із розчленованого тіла як уособлення хаосу. Поява іншого життя внаслідок жертвовної смерті виражається зокрема в деяких землеробських обрядах (жертва матері-землі – засівання ниви, принесення жертви полю через спалення солом'яної ляльки); у центральному християнському сюжеті про смерть Месії; у церковному обряді поховання, який асоціюється зі звільненням душі від тілесної оболонки і переходом у вічність.

У другому розділі дисертації **«ФІЛОСОФСЬКІ Й КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТАНАТИЧНИХ ОБРАЗІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МАЛІЙ РАННЬОМОДЕРНІЙ ПРОЗІ»** викладено філософські, морально-етичні, суспільні та психологічні аспекти образного втілення концепту смерті в малій прозі раннього українського модернізму. У підрозділі **2.1. «Образне моделювання психічних травм і межових ситуацій»** умотивовується зв'язок між поняттями «смерть» і «травма». Травматичний досвід, що продукує танатичні настрої й установки у складних життєвих ситуаціях, розглядається як один зі способів художньої реалізації концепту смерті. Танатичні мотиви постають вагомими семантичними константами ранньомодерної картини світу, яка була зорієнтована на пізнання ірраціональних аспектів людського життя. Тому зображення різноманітних деструктивних станів як результатів травматичного досвіду, надмірний фізіологізм та психологізм є невід'ємними імагологічними ознаками цього стилю.

Травматичний досвід моделюється через художнє відтворення хворобливих настроїв, фізичних і психічних станів персонажів – апатії, втоми («Остання зміна Івана Завади», «У наймах» М. Яцкова), невротичних розладів («Юда» О. Кобилянської), песимістичного усвідомлення безвиході й екзистенційного відчуження («Лист засудженого вояка до своєї жінки» О. Кобилянської, «Весняний захват», «У милосердної богині з кам'яним серцем» М. Яцкова, «Душа» Н. Кобринської). Акцентується увага на стадіальному наростанні травми, описуються причиново-наслідкові зв'язки, посилення її деструктивних функцій, та, врешті, зближення зі смертю. За З. Фройдом, досвіду травми персонажі часто зазнають у момент втрати близької людини і переживають її як невідворотність трагічного, як абсолютний розрив («У наймах» М. Яцкова, «Смерть Макарихи» Л. Яновської, «Цвіт яблуні» М. Коцюбинського, «Катруся» В. Стефаника, «Душа» Н. Кобринської). Образи травматичного досвіду та смерті моделюються за допомогою натуралістичних описів протікання й загострення хвороби у новелах «У милосердної богині з кам'яним серцем» М. Яцкова, «У тюремнім шпиталі», «Із записок недужого» І. Франка, «Зійшов з розуму» О. Кобилянської. Доповнення семантичного поля концепту смерті значенням травми виражається через прийом

очудненого світосприйняття персонажів, завдяки якому вводяться у твори містичні мотиви (напр., голос із потойбіччя – «У наймах» М. Яцкова, «Гостина» Б. Лепкого). У сюжетах творів застосовуються часові зміщення, коли актуальні події перемежуються з травматичними спогадами про минуле («Поганство юрби» М. Яцкова, «Голосні струни» Лесі Українки, «Сойчине крило» І. Франка), що є співзвучним із думкою М. Лоського та М. Бердяєва про рівнозначність спогадів умиранню.

У підрозділі 2.2. «Соціальні та морально-етичні аспекти образних інтерпретацій концепту смерті» смерть означена як соціальна подія, результат конфлікту між індивідуальним і колективним («Журавлі», «Біла квітка» М. Яцкова). Персонажі ранньомодерної прози яскраво індивідуалізовані, кожна особистість розглядається як цінність, а смерть окремого індивіда, як і в філософських творах А. Шопенгауера, асоціюється з умиранням цілого світу, з мученицьким розривом та екзистенційним відчуженням («Біла квітка», «Бузьок» М. Яцкова). У новелі «Смерть Макарихи» Л. Яновської соціально-філософська семантика смерті проявляється у невідворотності й розцінюванні її як обов'язкової події в житті людини, як моменту осягнення «посмертної свободи», за М. Лоським, способу звільнення від усталеної соціальної ролі. Концепт смерті функціонує як засіб розкриття істинного «я», вираження прихованих під конвенційними суспільними масками справжніх людських сутностей («З монастиря», «У казармі» М. Яцкова).

У багатьох творах мотив смерті пов'язується із морально-етичним переступом, гріхом, злочином, становлячи їх крайню межу. Моральні аспекти проблеми смерті аналогічно тлумачаться у працях філософів-іраціоналістів – М. Бердяєва, М. Федорова, П. Флоренського, З. Фрейда. Етична сфера особистості розкривається через екзистенційно-психологічні ситуації, породжені фатальними пристрастями, зокрема через убивство внаслідок зради («Пресвята, Богородице, помилуй нас!», «Чудо» О. Кобилянської), вбивство і самострату («Юда» О. Кобилянської, «Страшна помилка» О. Плюща), гріховні бажання та вчинки (задрість, зазіхання на чуже – «Але Господь мовчить...», «Місяць» О. Кобилянської), моральне виродження і психологічну дисгармонію («Страшна помилка» О. Плюща), духовне розтління особистості («Поганство юрби» М. Яцкова) й водночас прояв грубості усталених звичаїв («Микитичів дуб» І. Франка).

Підрозділ 2.3. «Діалектика життя та смерті в екзистенційному і психологічному вимірі» висвітлює питання взаємодії дуальної єдності макроконцептів «життя – смерть». Діалектика цієї антиномічної пари у ранньомодерній малій прозі часто знімається у намаганнях індивіда осмислити смерть, внаслідок чого логіко-когнітивні операції витісняються активізацією інтуїтивних відчуттів: розгубленості («Страшна помилка» О. Плюща), незнання і дезорієнтованості («Душа» Н. Кобринської, «Кара» Б. Лепкого), страху перед смертю як невідомою ірраціональною силою («Гостина» Б. Лепкого). А. Шопенгауер, М. Хайдегер, М. Бердяєв також підкреслюють ірраціональний характер смерті як екзистенційного феномену. Присутність смерті у бутті, за З. Фрейдом, Е. Фроммом, виражається у переживанні індивідом межових, критичних ситуацій, наслідком яких є деструктивна поведінка та психічні розлади.

Такі руйнівні прояви персонажів набувають значення танатичних складових буття, які або зумовлюються, або тягнуть за собою смерть. Це стани відчуження і самотності («Дівчина на чорнім коні», «Поганство юрби» М. Яцкова, «Марія» В. Стефаника), усвідомлення невідворотності смерті («Чудо», «Час» О. Кобилянської, «Невідомий» М. Коцюбинського), абсурдності людського життя та приреченості («У милосердній богині з кам'яним серцем» М. Яцкова, «Persona grata» М. Коцюбинського). Момент перебування модерністичного персонажа на межі між життям та смертю супроводжується фаталістичними настроями, прозріванням неминучості й невідворотності трагічного («Під мінаретами», «На камені» М. Коцюбинського, «Лист засудженого вояка до своєї жінки», «Назустріч долі» О. Кобилянської, «Гусій» Б. Лепкого, «Катруся» В. Стефаника). Асоціювання смерті зі спочинком, порятунком («У наймах» М. Яцкова, «Гусій» Б. Лепкого, «Новина» В. Стефаника), сном («Дівчина на чорнім коні» М. Яцкова) неначе заперечують вмирання як кінцеву фазу людського життя, утверджують перевагу духовного і творчого над матеріальним.

Досить поширеним мотивом у ранньомодерній прозі є суїцидальні настрої чи наміри героя. Цей мотив може виражатися в загостренні конфлікту між бажанням жити і прагненням звільнитися від страждань через смерть-саможертву («Страшна помилка» О. Плюща, «Весняний захват» М. Яцкова). Мотив самогубства постає у різних варіантах: 1) прагнення смерті як моменту визволення від страждання чи задля можливості нового народження в іншому світі; за Л. Шестовим, таке нове народження є запорукою осягнення повноти життя («Настя» Б. Лепкого, «Бассараби» В. Стефаника); 2) самогубство як намагання позбутися фізичного болю («Зійшов з розуму» О. Кобилянської); 3) суїцид як вихід з бруталної дійсності, що асоціюється з екзистенційною нудотою і втомою («Весняний захват», «Христос у гарнізоні» М. Яцкова); 4) як прагнення до самопокарання, спокутування гріхів («Микитичів дуб» І. Франка, «Юда» О. Кобилянської, «Страшна помилка» О. Плюща); 6) мазохістське самозречення, самоізолювання («Сойчине крило» І. Франка).

Підрозділ 2.4. «Модерністські жіночі типи як втілення танатичного ірраціонального Іншого» зосереджує увагу на моделюванні нового типу персонажа, у психопортреті якого на перше місце виступає сфера інстинктів, почуттів, інтуїції – найбільших психологічних глибин і чуттєвості. Названі сфери психічного життя традиційно асоціюються з жінкою, яка в європейській культурі довгий час виконувала роль несвідомого, ірраціонального і чуттєвого Іншого щодо домінуючої чоловічої культури. Концепт смерті у малих прозових жанрах раннього модернізму часто набуває художнього втілення через розгортання конфлікту між «жінкою-традицією» і «новою» жінкою, «жінкою-природою» і «жінкою-культурою».

2.4.1. «Танатичні риси традиційно-патріархальних жіночих типів». Означено ключові танатичні аспекти образу жінки-матері. Сирітство розглядається як приречення дитячої долі на страждання і самотність («Valse melancolique» О. Кобилянської). Інтенсивна, наростаюча туга викликає внутрішній дискомфорт, породжує надзвичайне емоційне збудження, тривогу й безвихідь («Діточа пригода» В. Стефаника). Витісняючи традиційний тип матері-берегині, ранньомодерна

література апелює до танатичного, деструктивного жіночого «я» – це образи матерів-убивць («Микитичів дуб» І. Франка, «Огрівай, сонце...» О. Кобилянської), каструвальних жінок («Вовчиха», «Огрівай, сонце...», «Пресвятая Богородице, помилуй нас!» О. Кобилянської, «Жаль» Лесі Українки). Образ народження дитини у творах ранньомодерних авторів набуває значення ініціальної події («Раз мати родила» Марка Черемшини), а материнське лоно постає не лише місцем зародження життя, але й аналогом домовини, місцем останнього сховку («У св. Івана» О. Кобилянської, «Микитичів дуб» І. Франка). Заслуговує на увагу також тип жінки-матері, яка постійно хоронить власних дітей, своєрідно втілюючи означений Ф. Ніцше закон вічного повернення до лона матері-землі («Марія» В. Стефаніка, «За готар» О. Кобилянської).

2.4.2. «Сецесійний синкретизм: жінки, квіти і музика». Простежується моделювання жіночих танатичних образів у сецесійному стилі. Сецесія, за Ю. Бірульовим, М. Ільницьким, А. Матусяк, Я. Поліщуком, тяжіє до символізму, синтезу мистецтв, містицизму, синестезійних взаємопереходів барви у музику, звуку у рух та ін., використання флористичного, бестіарного декору. Рослинний світ, особливо коли йдеться про квіти, сприймається як алегорія тимчасовості, циклічної мінливості, постійної присутності смерті у природному життєвому циклі. Тому ранньомодерні автори схильні передавати еротично-танатичні сенси через образи перецвітання, опадання пелюсток квітів, в'янення («Сойчине крило» І. Франка, «Рожі» О. Кобилянської). В оповіданнях Лесі Українки «Місто смутку», «Голосні струни» засушені квіти символізують спогади про минулі почуття. Ірраціональна чуттєвість жінки-персонажа виражається через ототожнення її тіла з квіткою («Сойчине крило» І. Франка, «Цвіт яблуні» М. Коцюбинського). Флористичні образи постають видимою декорацією, засобом естетизації та вітаїзації жіночої смерті («У наймах», «Біла квітка», «Дівчина на чорнім коні» М. Яцкова). Рослинна символіка увиразнює та ілюструє духовний світ персонажів, слугує паралеллю до їхнього внутрішнього стану, свідчить про розквіт чи втрату почуття кохання («Голосні струни» Лесі Українки, «Сойчине крило» І. Франка).

Енігматизм як сецесійний принцип асоціюється із типом жінки-медіума – інформатора, що може передбачати смерть близьких людей в інтуїтивних осяяннях («Душі кланяються» М. Яцкова, «Московський гвер» О. Кобилянської); за посередництва віщих снів («Біла квітка» М. Яцкова). Сецесійні прийоми увиразнюють діонісійські аспекти буття через ототожнення жінки із музикою («Diva» М. Яцкова, «Valse melancolique», «Impromptu phantasie» О. Кобилянської); жіночого тіла – із формою музичних інструментів («Архівір» М. Яцкова). У гендерному протистоянні з жінкою модерний чоловічий персонаж розцінює смерть як звільнення від жінки-природи-традиції, на шляху до культурних здобутків і творчої самореалізації («Цвіт яблуні» М. Коцюбинського, «Роздуде полум'я», «Боротьба з головою» М. Яцкова).

2.4.3. «Тип фатальної жінки як демонічна проекція чоловічого еротизму». Запропоновано інтерпретацію жіночих образів, які демонізуються у творах письменників-чоловіків, набуваючи виразних танатичних ознак. Чоловік-персонаж, розкриваючи власне почуття страху перед жіночим впливом на його особистість,

вбачає у жіночому «я» фатальну руйнівну стихію. Образ фатальної жінки ототожнюється з містичною темною сутністю («Сойчине крило» І. Франка, «Поворотний акорд», «Боротьба з головою» М. Яцкова), джерелом спокуси і фатальної пристрасті («Вечорниці Романа Нечаєнка» М. Яцкова). В оповіданні О. Кобилянської «Природа» жінка як об'єкт еротичного притягання набуває в очах чоловічого персонажа магичної темної сили і порівнюється з відьмою, завдяки чому іронічно оголюється діонісійський порив самого чоловіка.

Третій розділ дисертації «АРХЕТИПНО-МІФОЛОГІЧНІ СХЕМИ ХУДОЖНЬОГО ВТІЛЕННЯ КОНЦЕПТУ СМЕРТІ» має на меті розкрити особливості художнього представлення концепту смерті на імагологічному мікрорівні – тобто окреслити танатичну топіку на рівні часопросторових, флористичних, бестіарних й астральних образів. **Підрозділ 3.1. «Просторово-часова танатична топіка»** охоплює прочитання танатичних просторових і часових образів.

3.1.1. «Поетика стихій: танатичні топоси води, землі, вогню». Розгорнуто спектр топосів, пов'язаних із матеріальними стихіями (за І. Башляром), що виразнюють і розширюють семантичне поле концепту смерті. Поетика стихій актуалізує первісні уявлення людини про смерть як складову життя. Танатична семантика акватопосів (моря, річки, ставу) простежується в мотивах плину, зникання, переміщення. Вода асоціюється з: 1) середовищем смерті як звільнення («Новина» В. Стефаника, «Настя» Б. Лепкого); 2) чужим простором («Весняний захват» М. Яцкова); 3) первісним хаосом («Терен у нозі» І. Франка); 4) шляхом-переправою у потойбіччя («Назустріч долі» О. Кобилянської, «Над ставом» Б. Лепкого); 5) ініціальним середовищем («Як Юра Шикманюк брів Черемош» І. Франка, «У наймах» М. Яцкова, «Через море» О. Кобилянської). Міфопоетична перспектива інтерпретації розкриває амбівалентну семантику архетипу землі, яка поєднує аспект життєдайний (середовище існування, всесвітня матка), і водночас вона асоціюється зі всепоглинаючим лоном, що приймає в себе і живе насіння, і мертві тіла («Василка», «Сниться», «Туга» О. Кобилянської, «Марія», «Катруся» В. Стефаника). В оповіданні «Вугляр» І. Франка схоронення в землю асоціюється з символічним шлюбом із землею-нареченою. Танатичне підґрунтя вогняної стихії виражається через мотиви руйнування, спалення, спопеління, повернення живого організму до первинного стану неорганічних речовин (глина, попел). Проте ця руйнація не остаточна, бо неорганічні речовини слугують матеріалом для творення нового світу, символізують духовне оновлення людини, що прочитується, для прикладу, в оповіданнях «Вугляр» І. Франка, «Прийшла з далекого села» М. Яцкова.

3.1.2. «Приватні та соціальні танатичні локуси». Проілюстровано танатичну семантику локусів хати, дому, в'язниці, тюрми, трупарні, психлікарні. Пов'язаність приватних локусів зі смертю, бідами, нещастями у творах часто підкреслюється маргінальним розміщенням: поблизу лісу («Під голим небом» О. Кобилянської), на межі («За готар» О. Кобилянської), серед поля («Аристократка» О. Кобилянської). Розташування помешкання як мікрочасового світу людини на перетині різних просторів ніби схиляє перебувати у психологічно невизначеному стані й самого персонажа. Соціальні танатолокуси постають середовищем просторового обмеження індивіда,

межовості його буття. Локус шпиталю прирівнюється до «храму смерті» в новелі М. Яцкова «У милосердної богині з кам'яним серцем». Тюремна камера, гарнізон, в'язниця стають аналогом домовини, місцем фізичної та духовної трансформації індивіда («Persona grata» М. Коцюбинського), локусом зародження хворобливих кризових відчуттів («Лист засудженого вояка до своєї жінки» О. Кобилянської, «Невідомий» М. Коцюбинського). Образ тюремної камери асоціюється також із підземеллям, потойбіччям, пекельним простором («На дні», «Панталаха» І. Франка).

3.1.3. «Дорога як динамічний танатичний топос». Розглянуто образ шляху як траєкторії руху, що передбачає процес переміщення у просторі. Цей динамічний локус охоплює мотиви виходу, вирушання, трансформації, зміни («Виводили з села», «Катруся» В. Стефаника, «Під голим небом» О. Кобилянської, «Persona grata», «Подарунок на іменини» М. Коцюбинського, «Метелик» Лесі Українки). Інколи образ шляху набуває підтекстового змісту ініціального відрізка («В дорозі», М. Коцюбинського, «У наймах» М. Яцкова, «Некультурна» О. Кобилянської). Рух у просторі ототожнюється з життєвою дорогою, яка поступово наближає людину до завершення життя («Ой, не ходи, Грицю...», «Сфінкс» М. Яцкова). У деяких творах топос дороги проводить межу між «своїм» і «чужим» простором («Боротьба з головою» М. Яцкова), постає шляхом-переправою в потойбіччя («Зійшов з розуму» О. Кобилянської, «Похорон» В. Стефаника).

3.1.4. «Часові параметри концепту смерті». Простежується танатичне маркування різних сезонних точок річного циклу у співвіднесенні їх із віковими особливостями персонажів, їхніми «межовими» станами, відчуттями чи переживаннями. Осіння пора підсилює мотиви туги і згасання («Він і вона» О. Кобилянської); активізує втрату життєвої енергії, яка зумовлює хворобливі стани («Благословення» М. Яцкова). Осінь асоціюється з моментом прощання («На полях» О. Кобилянської, «Виводили з села» В. Стефаника), поступовим виходом із життя («Покора» О. Кобилянської, «Похорон» В. Стефаника). Образ зими наділено ознаками статичності, непорушності, ствердіння, які увиразнюють процес змертвіння живого світу («Аристократка», «Під голим небом» О. Кобилянської). Образи смерті юних персонажів навесні овійуються надією на нове народження («У наймах», «Весняний захват», «Ранок зільника» М. Яцкова, «Valse melancholique» О. Кобилянської, «Цвіт яблуні» М. Коцюбинського).

Письменники-модерністи зважають на міфологічну семантику різних періодів доби. Тому образи ночей у їхніх творах є часом активізації темних сил, порою оголення прихованих інстинктивних порухів, гріховних пристрастей і слабкостей індивіда («Місяць», «Огривай, сонце...», «Юда» О. Кобилянської, «Новина» В. Стефаника). Образи смерті під час календарно-обрядових чи релігійних свят, як правило, наділяються містичним, магічним звучанням. Смерть у купальську ніч («На Купала, на Івана» Марка Черемшини), пасхальну ніч («Христос у гарнізоні» М. Яцкова) символізують духовний перехід у вічне буття, духовну трансформацію.

Підрозділ 3.2. «Флористичні образи як символи смерті» присвячено з'ясуванню танатичної семантики рослинних образів. Апелювання до світу природи та її циклів дає підстави сприймати смерть як фазу буття, момент переродження, перехід в іншу форму існування. Міфологічне підґрунтя флористичних символів

породжує споріднені зі смертю мотиви минущості, плинності та мінливості життєвих форм. Рослинні образи як елементи танатопоетики поліфункціональні: 1) вони належать до поховальної, кладовищенської атрибутики (вінок, квіти – «Похорон» В. Стефаника, «Карби» Марка Черемшини); 2) постають багатозначними символами (яблуко – «Катруся» В. Стефаника, цвіт вишні – «Давнина», «Бассараби» В. Стефаника, вишневий сад – «Майстер» В. Стефаника); 3) складають художню паралель до подій життя людини (людське життя – відцвітання, опадання листя, пелюсток – «Катруся» В. Стефаника, «Цвіт яблуні» М. Коцюбинського); 4) є засобом естетизації («Рожі» О. Кобилянської, «У наймах», «Дівчина на чорнім коні» М. Яцкова, «Цвіт яблуні» М. Коцюбинського); 5) сакралізації смерті («Матвій Цапун» Б. Лепкого); 6) виконують роль символічних провісників смерті («Біла квітка» М. Яцкова). Образ дерева – амбівалентний символ, світова вертикаль, що поєднує протилежні поняття: небо – земля, висота – низ, сакральне – профанне («Микитичів дуб» І. Франка, «Лісова мати» О. Кобилянської).

У підрозділі 3.3. «Танатична символіка бестіарію» з'ясовується міфологічна семантика образів тварин у ранньомодерній українській прозі. Бестіарна символіка є невід'ємним елементом психологізму художніх творів та засобом увиразнення асоціативно-сислового поля концепту смерті. Приналежність зображеної тварини до певного просторового рівня (небесного, наземного, підземного) визначає її функції та символічні підтексти. Птахи уособлюють духовне начало, рух, динаміку, політ. Асоціювання, за В. Войтовичем, представників повітряної стихії із душею сприяло розподілу їх на дві групи – чисті (голуб, ластівка, жайворонки) та нечисті (ворона, сорока, яструб, сова, сич, пугач). Танатичну настроєвість твору, як правило, увиразнюють образи нечистих птахів. Вороння («Віщуни», «Аристократка», «На полях», «Василка» О. Кобилянської), сови («Раз мати родила» Марка Черемшини), яструби («Некультурна» О. Кобилянської), журавлі («Вовчиха» О. Кобилянської) виконують роль міфологічних віщунів трагічної події, попереджаючи про майбутню смерть. Означення хронологічних меж людського життя пов'язується із образом зозулі («Основини» Марка Черемшини, «У наймах» М. Яцкова). Голуб символізує наближення моменту смерті та відходу душі у вічність у новелах «У наймах», «Вечорниці Романа Нечаєнка» М. Яцкова. У новелі В. Стефаника «Катруся» образ жайворонка увиразнює контраст між життєствердними (засівання поля) і смертоносними подіями (смерть дитини). Танатична парадигма тваринних образів включає в себе образи коня та собаки. Образ коня виконує у деяких творах: 1) роль міфологічного перевізника у світ мертвих («Катруся», «Похорон» В. Стефаника); 2) постає символом-емблемою смерті («Митець», «Дівчина на чорнім коні» М. Яцкова, «Василка» О. Кобилянської), вісником загибелі світу («Білий коник» М. Яцкова); 3) є алегоричним образом духовного начала, мужності та витривалості, які протиставляються моральній деградації («Під голим небом» О. Кобилянської). Образ собаки також, як правило, постає віщуним наближення трагічної події («Під голим небом», «За готар», «Огривай, сонце...», «Але Господь мовчить» О. Кобилянської).

У підрозділі 3.4. «Астральні й метеорологічні образні деталі як художня інтерпретація концепту смерті» простежується танатичний символізм небесних

світил та метеорологічних явищ. Образ місяця виконує роль нічного божественного ока («Некультурна» О. Кобилянської) чи свідка трагічних подій («Огривай, сонце...», «Місяць» О. Кобилянської), передвісника лиха («Битва» О. Кобилянської). Світло місяця постає каталізатором гріховних бажань і злочинних намірів персонажів («Новина» В. Стефаника, «Місяць» О. Кобилянської), прихованих пристрастей і діонісійських поривів («Природа» О. Кобилянської). Образ нічного світила магічно впливає на персонажів, посилюючи трагізм їхніх внутрішніх станів та оголюючи їх інстинктивну і чуттєву природу. Потрапляння в поле дії місячного світла таврує героя приреченістю на смерть («Valse Mélancolique», «Місяць» О. Кобилянської). У новелі В. Стефаника «Шкода» місяць означено як магічну силу, здатну пробудити злі сили. Образи падіння зірок свідчать про згасання чийогось життя («Палій» В. Стефаника). У новелі В. Стефаника «Похорон» образи дощу, мряки, туману посилюють та увиразнюють трагізм зображуваного. Образи руйнівних природних явищ – бурі й вихора – також звістують про лихо і смерть, але можуть підтекстово вказувати на оновлення світу, початок нового творення («Лісова мати», «За готар» О. Кобилянської).

У **ВИСНОВКАХ** представлено результати дисертаційного дослідження.

Поняття концепту як комунікативної і семантичної одиниці дозволяє описувати мережу образно-асоціативних зв'язків художнього тексту у взаємодії зі світоглядно-аксіологічними принципами певного культурно-історичного періоду та з урахуванням особливостей авторської картини світу й мовного ідіолекту письменника.

Модернізм приніс у літературу власну парадигму домінантних дискурсів і культурних категорій. Формування концептосфери раннього українського модернізму та окреслення місця в ній концепту смерті визначили такі культурно-історичні та світоглядно-естетичні чинники: а) орієнтація на західноєвропейську філософію ірраціоналізму кінця XIX початку XX ст.; б) ніцшеанський дискурс; в) апелювання до міфу як першооснови буття; г) зацікавлення естетикою декадансу як провідним світоглядним орієнтиром зламу століть; г) творення нового типу героя; д) емансипація людської індивідуальності і, зокрема, фемінізм як громадсько-соціальний і культурний рух.

Митці цієї перехідної доби зіткнулися з комплексом феноменів, які змістили акценти з логоцентричної моделі світу на екзистенційну перспективу філософії ірраціоналізму. Концепт смерті постає базовою константою, метаконцептом, що характеризує ранньомодерну культуру загалом. Послідовна актуалізація танатичних образів пов'язана із тогочасною занепадницькою настроєвістю, перетином старої і нової світоглядних систем, конфліктом між реальністю та ідеалом, усвідомленням назрівання кризи внаслідок соціальних, економічних і політичних перетворень та визнанням необхідності культурних зрушень. Декаданс як світоглядний орієнтир ранньомодерної епохи репрезентується на рівні тексту у відтворенні невротичних станів, меланхолії, істерії, духовного занепаду, апокаліптичних настроїв, розпачу та безвиході. Закономірно, що мистецтво доби з такою світоглядною домінантою

виявляє посилений інтерес до смерті як складової індивідуального та соціального буття.

Узагальнення ідей та принципів західноєвропейських (Ф. Ніцше, А. Шопенгауер, К. Ясперс, Г. Гадамер, З. Фройд, Е. Фромм, М. Хайдеггер, О. Шпенглер) та російських (М. Бердяєв, М. Лоський, В. Соловйов, М. Федоров, Л. Шестов) представників філософії ірраціоналізму щодо осмислення концепту смерті склало методологічну основу для інтерпретації танатичної образної парадигми в українських ранньомодерних творах. Проводяться паралелі між окремими аспектами художнього світу й міркуваннями філософів-ірраціоналістів про смерть як макропроблему буття: розцінювання її як абсурдного цілковитого знищення, переходу у ніщо, повного завершення життя чи асоціювання з переходом у вічність, воскресінням, новим початком.

Тяжіння до онтологічних й антропологічних тем в період раннього модернізму сприяє художньо-образному відтворенню внутрішнього світу особистості. Місце смерті в індивідуальному та соціальному житті людини пов'язується з різними типами травматичного досвіду, образами загибелі світу, вираженням конфлікту між індивідуальним та колективним. Посилення в перехідну добу кінцесвітньої настроєвості зумовлює моделювання ситуацій безвиході та роздвоєння особистості, мотиви зради, деморалізації та дегуманізації. Зображення фатальних людських пристрастей, вияв гріховних бажань і вчинків як свідчення морально-духовного виродження та психологічної дисгармонії особистості сприяє моделюванню типів персонажів, які тяжіють до вбивства-розплати чи виношують суїцидальні наміри.

Феміністичні тенденції виявилися у посиленні уваги до жіночої творчості та жіночих образів у літературі. Типологія танатично маркованих жіночих персонажів малої ранньомодерної прози засвідчує схильність авторів цього періоду наголошувати на ірраціональній природі жінки. Концепт смерті збагачується специфічно жіночими смислами: 1) обмежувальним і тому деструктивним впливом жінки-традиції-природи; 2) свавіллям фатальної жінки; 3) жорстокістю каструвальної жінки-матері, матері-вбивці; 4) травматичними досвідами дітей, що втратили матір; 5) образами матерів, що хоронять власних дітей. Синкретизм сецесії відбився на моделюванні танатичних образів жінки-квітки, жінки-музики, жінки-музичного інструмента, жінки як творчої ідеї.

Застосування міфологічної інтерпретації до танатичної топіки, пов'язаної із поетикою матеріальних стихій, дозволяє вибудувати парадигму символічних образів води, землі та вогню, які різноаспектно конкретизують концепт смерті. До семантики акватопосів автори-модерністи звертаються для означення смерті як катарсису, шляху-переправи в потойбіччя, місця вічного спочинку померлих, середовища звільнення, ініціального простору. Посилення танатичної настроєвості твору досягається через амбівалентність архетипу землі. Образи вогню активізують танатичні мотиви руйнування й повернення до первинного неорганічного стану.

Важливим засобом вираження танатопоетики ранньомодерного твору є просторово-часова топіка. Соціальні й приватні локуси слугують паралеллю і засобом розкриття межових екзистенційно-психологічних станів персонажа. Топос дороги актуалізує у творах мотиви руху, переміщення і трансформації, пов'язані з

фізичною чи духовно-психологічною смертю персонажів. Часові параметри концепту смерті корелюють із танатичними аспектами їхніх вікових та психологічних характеристик.

Важливе місце в ранньомодерній танатопоетиці займають образи зі світу природи, які виконують роль віщунів смерті. Символічного значення набувають могильна атрибутика, образи засушених квітів, опалого листа, осипаних пелюсток. Увиразнення мотивів переходу та нескінченності буття досягається через образи-символи: яблука, вишневого, яблуневого цвіту, квітучого саду. Птахи, плазуни, комахи й інші тварини віщують або супроводжують момент вмирання та розпаду. Образ місяця посилює танатичну настроєвість твору, постає символом смерті, експресивним прийомом психологічної характеристики кризових психологічних станів, засобом викриття прихованих фатальних пристрастей і злочинних намірів. Метеорологічні явища (образи мряки, туману, дощу, бурі) підкреслюють містичну загадковість смерті, трагізм буття.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях

1. Суворова Л.К. Травматичні аспекти образного моделювання психічних травм і межових ситуацій у новелістиці М. Яцкова / Л.К. Суворова // Сучасні літературознавчі студії. Літературний дискурс: транскультурні виміри. Збірник наукових праць / Гол. ред. Н.О. Висоцька – Вип. 12. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2015. – С. 515 – 526 (0,6 др. арк.).

2. Суворова Л.К. Концепт смерті в оповіданні Л. Яновської «Смерть Макарихи»: філософсько-культурологічні підтексти / Л.К. Суворова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць / За ред. В.Д. Будака, М.І. Майстренко. – Випуск 4.10. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. – С. 183 – 186 (0,5 др. арк.).

3. Суворова Л.К. Еротично-танатичні моделі малої прози Марка Черемшини / Л.К. Суворова // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст.; [гол. ред. В.А. Зарва]. – Бердянськ: БДПУ, 2013. – Вип. XXVII. – Ч. 4. – С. 30 – 37 (0,6 др. арк.).

4. Суворова Л.К. Концепт смерті в ліричних текстах Т. Шевченка / Л.К. Суворова // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. – Випуск № 6 (78). – Житомир: ЖДУ імені І. Франка, 2014. – С. 299 – 303 (0,5 др. арк.).

5. Суворова Л.К. Семантика і функціонування поняття «концепт» у літературознавстві / Л.К. Суворова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць / За ред. О.С. Філатової. – № 1 (15). – квітень 2015. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. – С. 190 – 195 (0,6 др. арк.).

Публікації у міжнародних фахових виданнях

6. Суворова Л.К. Концепт смерті як вияв сакрального буття в малій прозі Богдана Лепкого / Л.К. Суворова // Spheres of culture Volume V. – Lublin, 2013. – С. 118 – 124 (0,5 др. арк.).

Додаткові публікації

7. Суворова Л.К. Феномен смерті і бароково-готичні відлуння у танатопоетиці художніх текстів Б. Лепкого і Вал. Шевчука / Л.К. Суворова // Валерій Шевчук ув інтелектуальному діалозі гуманістичних епох: Збірник наукових праць і матеріалів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. – С. 98 – 108 (0,6 др. арк.).

8. Суворова Л.К. Топос води як середовище смерті у малій прозі раннього українського модернізму / Л.К. Суворова // Scripta manent: молодіжний науковий вісник Інституту філології та журналістики: зб. наук. пр. / уклад. Л.Б. Лавринович. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – Вип. 3. – С. 115 – 118 (0,6 др. арк.).

АНОТАЦІЇ

Суворова Л.К. Концепт смерті в малій прозі раннього українського модернізму: архетипно-міфологічна і філософська інтерпретація. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література.

У дисертації вперше в українському літературознавстві здійснено комплексне дослідження образно-художніх втілень концепту смерті в ранньомодерній художній творчості О. Кобилянської, Н. Кобринської, М. Коцюбинського, Б. Лепкого, Л. Мартовича, О. Плюща, В. Стефаника, Лесі Українки, І. Франка, Марка Черемшини, Л. Яновської, М. Яцкова та запропоновано їх філософську та архетипно-міфологічну інтерпретацію. Концепт означається як психолінгвістична та соціокультурна комунікативна одиниця, що є елементом картини світу певної культурно-історичної епохи, нації, окремого індивіда. Концепт смерті потрактовується як семантична константа, яка відображає домінантні аксіологічні та світоглядні позиції в концептосфері раннього українського модернізму. Досліджено ірраціонально-філософське підґрунтя концепту смерті, простежено морально-етичні та суспільно- психологічні аспекти моделювання танатичних образів-персонажів. Розкрито поетикальні прийоми художньої реалізації концепту смерті (невласне пряма мова, потік свідомості, просторово-часові зсуви, символізація, алегоризація, танатичні фабульні мотиви самогубства, вбивства, трагічної загибелі, смерті на тлі кризових внутрішніх переживань). Означено систему міфо-архетипних образних втілень концепту смерті: просторово-часова топіка, рослинні, бестіарні та астральні символи.

Ключові слова: концепт, концептосфера, смерть, семантика, ранньомодерна картина світу, ірраціоналізм, міф, конотація, аксіологія.

Суворова Л.К. Концепт смерти в малой прозе раннего украинского модернизма: архетипно-мифологическая и философская интерпретация. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература.

В диссертации впервые в украинском литературоведении осуществлено комплексное исследование образно-художественных воплощений концепта смерти в раннемодерном художественном творчестве О. Кобылянской, Н. Кобринской, Н. Коцюбинского, Б. Лепкого, Л. Мартовича, О. Плюща, В. Стефаника, Леси Украинки, И. Франко, Марка Черемшины, Л. Яновской, М. Яцкова и представлено их философскую и архетипно-мифологическую интерпретацию. Концепт обозначается как психолингвистическая и социокультурная коммуникативная единица, которая является элементом картины мира определенной культурно-исторической эпохи, нации, отдельного индивида. Концепт смерти обозначается как семантическая константа, отражающая доминантные аксиологические и мировоззренческие позиции концептосферы раннего украинского модернизма. Исследовано иррационально-философское основание концепта смерти, прослеживаются морально-этические и общественно-психологические аспекты моделирования танатических образов-персонажей. Раскрыты поэтикальные приемы художественной реализации концепта смерти (косвенная речь, поток сознания, пространственно-временные сдвиги, символика, аллегоризация, танатические фабульные мотивы самоубийства, убийства, трагической гибели, смерти на фоне психологического кризиса). Определено систему мифо-архетипических образных воплощений концепта смерти: пространственно-временная топика, растительные, бестиарные и астральные символы.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, смерть, семантика, раннемодерная картина мира, иррационализм, миф, коннотация, аксиология.

Suvorova L. The concept of death in flash fiction of early Ukrainian modernism: the archetypal-mythological and philosophical explanation. – Manuscript.

The thesis for a Candidate degree in Philology, in specialty 10.01.01 – Ukrainian literature.

For the first time in Ukrainian literary research of the complex concept of death in early modern picture of the world in the context of the philosophy of irrationalism and archetypal-mythological criticism. Conceived as *oznachuyetsya* Psycholinguistic, sociocultural, abstract, generalized, communicative unit, semantic marker that determines the state and nature of the picture of the world of culture, nation and individual. The concept of death as semantic *potraktovuyetsya* constant that reflects the dominant axiological and conceptual outlook in early Ukrainian modernism. Conceptual early Ukrainian modernism reflects the range of dominant axiological and worldview that model complex verbal system where the concept of death was one of the key points of associative web. Based on the interpretation of short fiction representatives of early Ukrainian modernism – O. Kobylanska, N. Kobrynska, M. Kotsyubynskyi, B. Lepkyi, L. Martovych, O. Plyushch, V. Stefanik, Lesya Ukrayinka, I. Franko, M. Cheremshyna, L. Yanows'ka, M. Yatskiv – investigated the functioning of the concept of death by ideological, plot, archetypal, mikroobraznomu levels.

Focusing on Western European philosophy of irrationalism of the late nineteenth early twentieth century Nietzschean discourse, appealing to the myth as a fundamental

principle of life, preoccupation with the aesthetics of decadence as the leading philosophical reference point of creating a new model of the work character made it possible to trace the features of constructing a new conceptual space at the turn of the XIX–XX centuries, in which the concept of death appears a kind of semantic universals and metakontseptom. Shaped spectrum analysis fable motifs of death in the light of the philosophy of irrationalism is defined existential and psychological aspects of the concept of death affecting different aspects and areas of human existence. The author determines its identity with the term «injury» as a result of which a person comes out to be in a state boundary with death. The experience and gaining traumatic experience is associated with dying, predestination, hopelessness. In existential and psychological treatment death is commenting as the original human instincts, passions, desires; it is the action result of psychological mechanisms, the detection method of hidden emotions, weaknesses, sinful intentions. The concept of death, as the opposition component of the concept of «life» stays with it in dialectical unity. The constant struggle and mutual dependence of these concepts makes the writer create different semantic associations, among them there is the key idea of the continuity of human existence as an attempt to deny the absurd complete destruction.

Based on cultural and philosophical implications, traced simulation «deadly» images of characters (tanatychnoyi, destructive mothers, kastruvalnoyi and femme fatale, Secession images of female flowers, female music female artist, female priestesses); Modified tanatychni sides ethical and political categories (sin, transgression, creativity, love). Author determined system of myth-archetypal symbols of death: at the time-space – Topeka spontaneous, dynamic topoi (road), social and private tanatolokusy, the timing of the concept of death; at the plant, animal and astral symbols. The attention to methods of modeling tanatychnoho component in the work: specific narrative technique, stream of consciousness, space-time shifts, symbolization, entering fable motifs of death (suicide, murder, tragic death, death on a background of domestic experiences death as an inevitable fact of being complete) and reading their irrational and archetypal and mythological implications, that allow you to look not only the primary source of macro image, but also illustrate the transformation, rethinking and the imposition of new meanings supported by culture. The water actualizes in this period's works of art motifs of flow, invincibility, the way to the afterlife or crossing in the world of the dead, location of the dead souls. The concept of deaths' associative relationship with the archetype of land turns out in the imaginative parallels «land-grave»; «death-marriage with the land-rival in love». Appealing to spatial-and-temporal aspects of the implementation of the concept of death the author reveals the system of tanatic loci – house at the crossroads, prison cell, hospital, dead-house, forests, roads and time parameters of death – night, sunset, autumn, winter, spring, summer as cyclic phases of life. Recreation the individual characteristics of the personages, dynamic variability of their characters and feelings, close interaction with the natural world (plant, animal, astral), dependence on natural factors and conditions are also important means of imaginative expression of the death concept as a central cultural universals of early modern world view.

Keywords: concept, conceptual, death, semantics, early modern world view, irrationalism, myth, connotation, axiology.